

اخلاق پژوهش و نگارش

خالقی، نرگس؛ اخلاق پژوهش و نگارش؛ تهران: نشر کتابدار، ۱۳۹۰. ۱۹۱ صفحه.

نیره خداداد شهری

دانشجوی کارشناسی کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه قم

مقدمه

در عصری که شاهد تحقق جامعه اطلاعاتی و گذر از جامعه صنعتی هستیم، بحث از پژوهش و پرداختن به آن اجتناب‌ناپذیر است. به اصطلاح علمی، پژوهش، یعنی تلاش و کوشش نظام‌مند علمی محقق یا دانشمند برای حل مسئله علمی و پاسخگویی بهتر به نیازهای بشری^۱ راحت‌طلبی، رؤیای شهرت و پیشرفت سریع، در برابر دشواری بودن پژوهش، و سوسه‌هایی هستند بر سر راه محقق تا او را از جاده انصاف و رعایت حقوق همکارانش باز دارد.^۲ تقریباً تمامی حرفه‌ها از قوانین رسمی و مکتوب برخوردارند. اخلاق پژوهش نیز، شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای است که به بررسی مسائل اخلاقی در حرفه پژوهش می‌پردازد. رعایت اصول اخلاقی را در فرآیند تحقیق و پژوهش اعم از انگیزه تحقیق، نحوه پژوهش و نتیجه پژوهش، اخلاق پژوهشی گویند. اخلاق پژوهشی شامل دو حالت کلی است: یکی اصول اخلاقی مربوط به عناوین و یافته‌ها که آن را در عبارت وجدانیات می‌توان جستجو کرد و دیگری اصول اخلاقی مربوط به روش‌ها و فرآیندهای علمی است که عنوان مربوط به آن در عبارت امانتداری به ظهور می‌رسد.^۳

معرفی پدیدآور اثر

نرگس خالقی متولد ۱۳۵۴، دارای مدرک کارشناسی زبان و ادبیات انگلیسی از دانشگاه شهید بهشتی و کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی از دانشگاه فردوسی مشهد است و در حال حاضر عضو هیئت علمی گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه قم است. ایشان در تهیه مقالات کتاب مذکور نقش نظارتی و راهبردی داشته‌اند. تعیین موضوعات، معرفی منابع به نویسندگان مقالات و پیگیری نگارش مقالات و... از جمله فعالیت‌های خالقی در تهیه کتاب اخلاق پژوهش و نگارش است.

معرفی اجمالی

معرفی اثر

اخلاق پژوهش همپای پژوهش و پژوهشگری در جامعه رشد می‌کند. تا به حال در جامعه علمی کشورمان روش‌های بسیاری در مورد روش‌های پژوهش منتشر شده است و در همه این آثار

تنها چند صفحه‌ای به آداب و اخلاق پژوهش پرداخته‌اند و گاهی مقالاتی نیز در مورد اخلاق پژوهش نگاشته شده است؛ اما با توجه به رشد علمی کشور در چند دهه اخیر نیاز به نگارش کتابی مستقل در این زمینه احساس می‌شد که خوشبختانه انتشار کتاب «اخلاق پژوهش» نوشته محسن نیازی و عباس زارعی (تهران: دعوت، ۱۳۸۷) و سپس انتشار کتاب «اخلاق پژوهش و نگارش» نویدی برای پژوهشگران بود. اخلاق پژوهش و نگارش به کوشش نرگس خالقی، ویراستاری عبدالحسین طالعی و همت انجمن کتابداری و اطلاع‌رسانی شاخه استان قم منتشر شده است. کتاب مذکور مجموعه ده مقاله از نویسندگان مختلف است.

ویراستار در پیشگفتار اثر هدف نگارش کتاب را چنین بیان می‌کند:

«هدف نهایی پژوهش، علم است و به این مقصد، جزاز گذرگاه ایمان و اخلاق و عمل نمی‌توان رسید. اخلاق پژوهش، ضرورتی است که در عموم کتاب‌های روش پژوهش، فقط در خلال چند صفحه به آن پرداخته‌اند؛ درحالی که روح کلی تحقیق، اخلاق است و تمام فرآیند پژوهش، بدون رعایت اخلاق، همچون کالبدی است که روح از آن بیرون پریده...»

خالقی در مقدمه کتاب، اخلاق پژوهش را ضرورتی دانسته که در رشته پزشکی بیش از علوم انسانی و اجتماعی بدان توجه شده است. ایشان در ادامه با توجه به تنوع موضوعات و پژوهش‌های انجام شده در حوزه

۱. علی محمودی؛ نگرشی فلسفی بر اخلاق در پژوهش؛ ص ۱۲۲.

۲. حسن اسلامی؛ اخلاق پژوهش و نگارش؛ ص ۲۷.

۳. علی محمودی، نگرشی فلسفی بر اخلاق در پژوهش؛ ص ۱۳۲.

استادیار گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه قم در مقاله خود با عنوان «اخلاق سردبیر» با بررسی جامع وظایف سردبیر و خلاقیت و قضاوت او درباره عملکرد آینده در جایگاه یک مدیر و برنامه‌ریز، چارچوبی را ارائه نموده است و همچنین دستورالعملی برای تأیید یا رد دستنوشته‌ها ارائه داده است.

مراحل داوری، اهداف و ضرورت داوری، تعریف داوری، شرایط داوران، انواع داوری، مشکلات و چالش‌های داوری و شاخص‌های داوری رؤس مطالبی است که یزدان منصوریان عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت معلم تهران در مقاله خود با عنوان «اخلاق داوری در ارزیابی آثار علمی» مطرح کرده است.

در مقاله «رعایت ملاحظات اخلاق پژوهش با نظارت کمیته‌های نظارتی سازمانی (IRB)» نوشته محمد رضا شاه‌احمدی کارشناس ارشد آموزش زبان انگلیسی و مدرس دانشگاه، در مورد اهمیت، ماهیت و کارآمدی کمیته‌های نظارتی سازمانی بحث می‌شود.

«چگونه از سرقت محتوایی بپرهیزیم؟ رهنمودهایی برای پژوهشگران»، مطلبی است که ابراهیم افشار زنجانی دانشیار گروه کتابداری دانشگاه اصفهان ارائه داده است.

مقاله پایانی نوشته حمید محسنی عضو هیئت علمی سازمان تات و مدیر نشر کتابدار با عنوان «بداخلاق‌های نشر و نگارش: با تأکید بر مسائل ایران» است. اخلاق نشر و نگارش مجموعه باید‌ها و نباید‌هایی است که برای نگارش و انتشار منابع اطلاعاتی بایستی به آنها توجه شود. در این مقاله سعی شده است تا به آن دسته از بداخلاق‌های مرتبط با نشر و نگارش اشاره شود که به ویژه در ایران رواج یافته یا در حال رواج است.

مزایا و کاستی‌های اثر

عنوان مقالات تا حدود زیادی گویای مطالب آنهاست؛ با این حال در مورد اثر می‌توان نکات ذیل را بیان کرد: ۱. در مقدمه کتاب به پیشینه تحقیقاتی اثر اشاره و خلاء موجود و کمبود متون در این حوزه توسط پدیدآور بیان شده است. بررسی پیشینه اثر یکی از نقاط قوت کتاب است که تخصص و توجه نویسندگان را مشخص می‌کند.

مطالب کتاب با همکاری دوازده نویسنده مختلف، با داوری خانم خالقی و نظارت اعضای انجمن کتابداری شاخه قم تهیه شده است. بدیهی است که خرد جمعی، مشورت، نقد اثر قبل از چاپ توسط افراد متخصص رشته، استفاده از پتانسیل کار گروهی و... درصد خطای کار را بسیار پایین می‌آورد و زوایا و ابعاد جدیدی را در پیشروی افراد قرار می‌دهد که زمینه خلق اثری قابل توجه و ماندگار است.

نشر کتاب روان، بدون اغماض و پیچیدگی است و جملات کوتاه و قابل فهم هستند. با توجه به اینکه کتاب مجموعه مقالاتی از نویسندگان

علوم انسانی و اجتماعی، همچنین آثاری که نتایج حاصل از این گروه پژوهش‌ها به طور مستقیم و غیرمستقیم بر مسائل اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی جامعه می‌نهد، اهمیت این حوزه را بیش از حوزه پزشکی نشان می‌دهد.

مقالات ارائه شده عبارتند از:

مقاله اول با عنوان «درآمدی بر فلسفه اخلاق پژوهش و مسائل آن» نوشته سید حسن اسلامی، استادیار دانشگاه ادیان و مذاهب، است که علل پیدایش اخلاق پژوهش و عرصه‌های اساسی آن شامل خودفریبی پژوهشگران، دستکاری داده‌ها و نتایج، سوءاستفاده از سوژه‌های انسانی و... را بررسی می‌کند.

«اخلاق پژوهشگر در علوم اجتماعی و انسانی» عنوان مقاله بعدی است که به همت امیر متقی دادگر، کارشناسی ارشد علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه قم و علی‌اکبر احمدلو مدیر کتابخانه مرکزی دانشگاه قم و مدرس دانشگاه نگاشته شده است. نویسندگان این مقاله پس از تعریف اخلاق، به اخلاق پژوهشگر به صورت خاص و جایگاه آن در تحقیقات علوم اجتماعی پرداخته‌اند. خصوصیات اخلاقی پژوهشگر در دو مقوله اخلاقی شایسته شامل رازداری، نقدپذیری، امانتداری و... و ناشایست شامل سرقت محتوایی، ارسال مقاله به چند مجله مختلف، شتابزدگی و... ارائه شده است.

«اخلاق در انتشار یافته‌های علمی» نوشته رضا کریمی عضو هیئت علمی گروه کتابداری دانشگاه قم به بررسی انواع مسائل و بدرفتاری‌های اخلاقی در فرآیند انتشار نتایج پژوهش و نحوه مقابله با آن می‌پردازد.

عبدالحسین طالعی عضو هیئت علمی گروه کتابداری دانشگاه قم و مرزیه سیامک عضو هیئت علمی پایگاه استنادی علوم جهان اسلام مقاله‌ای با عنوان «اخلاق حرفه‌ای در کارگروهی علمی: پیشینه، ضرورت‌ها، فایده‌ها، چالش‌ها و راهکارها» ارائه داده‌اند. در این نوشته با نگاهی کوتاه به تاریخچه کارگروهی و اهمیت آن، اخلاق کارگروهی شامل تأثیر اخلاق کارگروهی بر اعضاء گروه و بر جامعه، آسیب‌شناسی موانع رشد اخلاق در کارگروهی و راهکارهایی برای حفظ اخلاق در کارگروهی مورد بحث قرار گرفته است.

محمد رضا فخر روحانی استادیار گروه زبان و ادبیات انگلیسی و مدیر گروه همکاری‌های علمی و بین‌المللی دانشگاه قم باید‌ها و نباید‌های اخلاقی که استاد راهنما از ابتدا تا پایان کار یک پایان‌نامه ملزم به رعایت آنهاست شامل نقش نظارتی و ارشادی، اشراف علمی، امانت، هدایت دانشجو به مباحث عمیق‌تر و... را در مقاله «وظایف علمی و نقش اخلاقی استاد راهنما» مطرح می‌کند.

انتشار یک اثر گام پایانی و حیاتی یک کار پژوهشی است که سردبیران در کنار پژوهشگران حلقه نهایی این زنجیره هستند. جیران خوانساری

نشان از توجه او دارد؛ ولی به نظر نگارنده نیازی به انتشار مقالات تکراری نبود و پدیدآوری می‌توانست، وقت و انرژی خود و گروه را صرف نوشتن مقالاتی با موضوعات جدید کند و یا به همان تعداد مقالات جدید بسنده کند.

نتیجه

پژوهش فرآیند موثر بر سرنوشت بشر است. به همین دلیل، پژوهشگران و مؤسسه‌های پژوهشی فارغ از دغدغه‌های اخلاقی نیستند. اخلاق به منزله آیین‌نامه‌ای است که انسان موظف است آن را رعایت کند. علم اخلاق علمی است که از ملکات نفسانی و رفتارهای اختیاری او که به این ملکات منجر می‌شود، بحث می‌کند. هدف از علم اخلاق این است که انسان فضایل را از رذایل بازشناسد و جدا سازد.^۴ اخلاق در پژوهش یک رابطه عقلانی و قانونی است که به موجب آن، مؤلفان و پژوهشگران را ملزم به رعایت حقوق مولف و خالق اثر می‌نمایند.^۵ اخلاق پژوهشگری به معنای پایبندی به اصول و قواعدی است که در حوزه پژوهش علم مطرح هستند. این اصول و قواعد تقریباً حالت عام دارد؛ اما برحسب رشته‌های مختلف علمی متفاوت است.^۶

بدیهی است اولین ثمره رعایت اخلاق پژوهش، رشد پژوهش و پژوهشگری در جامعه است. با رشد پایه‌های علم و پژوهش در جامعه، منافع آن متوجه همه اقشار جامعه می‌شود. اگر پژوهشگران، دانشگاه‌ها، مؤسسات پژوهشی و مهم‌تر از همه مسئولان و قانون‌گذاران افق دید خود را گسترش دهند و فقط از بعد کمی به پژوهش‌های علمی ننگرند و بیشتر کیفیت را مدنظر قرار دهند، می‌توان امیدوار بود بیشتر بد اخلاقی‌های پژوهشی مرتفع شود و جامعه شاهد حضور پژوهشگران اخلاق‌مدار باشد. در اتوپیای علمی نباید بحثی از دستکاری داده‌ها و نتایج، سرقت محتوایی و... باشد و در این فضا پژوهشگران در کنار تحقیقات خود به واکاوی جنبه‌های مختلف اخلاق در پژوهش می‌پردازند.

به امید فرا رسیدن چنین روزی.

منابع:

- اسلامی، حسن؛ اخلاق پژوهش و نگارش؛ به کوشش نرگس خالقی؛ «درآمدی به فلسفه اخلاق پژوهش و مسائل آن»؛ تهران؛ کتابدار، ۱۳۹۰، ص ۳۱ - ۱۵.
- خالقی، نرگس؛ اخلاق پژوهش و نگارش؛ تهران؛ کتابدار، ۱۳۹۰.
- متقی دادگر، امیر؛ علی اکبر، احمدلو؛ اخلاق پژوهش و نگارش؛ به کوشش نرگس خالقی؛ «اخلاق پژوهشگر در علوم اجتماعی و انسانی»؛ تهران؛ کتابدار، ۱۳۹۰، ص ۳۳ - ۵۵.
- محمودی، علی؛ «نگرشی فلسفی بر اخلاق در پژوهش»؛ فصلنامه دانشگاه اسلامی، شماره ۱۱ (۴)، ص ۱۲۹ - ۱۵۰.

مختلف است، تقریباً اصل یکدستی و یکپارچگی در آن رعایت شده است. مطالب ارائه شده صرفاً نظری نیست و با ارائه راهکارهای عملی، راهگشای تمامی کسانی است که در وادی پژوهش دستی بر آتش دارند، اعم از پژوهشگر، سردبیر، ناشر، داور مجلات علمی، استاد راهنما و... کتاب از نظر چیدمان مقالات، نوع صفحه‌آرایی، نداشتن خطای تایپی و... وضع مطلوبی دارد.

اخلاق پژوهش و نگارش اثری قابل قبول است و در نوع خود مطالب جدید، به‌روز و کارآمدی را ارائه می‌دهد. با این حال این کتاب نیز همانند بقیه آثار بدون خطا نیست. در این قسمت به چند مورد از کاستی‌های اثر برای اعتلای آن اشاره می‌شود:

۱. استنادات

اولین نکته منفی که در متن مقالات به چشم می‌خورد، اشتباهاتی است که در استناددهی رخ داده‌اند. به جز سه مقاله از آقایان فخرروحانی، افشارزنجانی و محسنی که از هیچ منبعی برای نوشتن مقاله استفاده نکرده‌اند و فهرست منابع ندارند، در مقالات دیگر خطاهایی در استناددهی مشاهده می‌شود که عبارتند از: در موارد زیادی تاریخی که در استناد درون متنی آورده شده با تاریخ فهرست منابع هم‌هنگ نیست؛ استناد درون متنی وجود دارد، اما بدون ذکر در فهرست منابع و برعکس؛ در یک مقاله اصل یکدستی در نوشتن نام نویسندگان خارجی رعایت نشده؛ گاهی شماره صفحه کتابی که به آن استناد شده، نوشته نشده؛ ترتیب الفبایی منابع در انتهای مقاله رعایت نشده است.

۲. مقاله‌نامه

با توجه به مقالات متعددی که در این زمینه نگارش یافته، اثر می‌توانست همراه با مقاله‌نامه ارائه شود. این کار به خواننده کمک می‌کند که در کنار این چند مقاله، با عنوان تمام مقالات نگارش یافته در این حوزه موضوعی آشنا شود، به ویژه مقالات لاتین، با توجه به این نکته که تعدادی از پدیدآوران نیز دانش آموخته رشته زبان انگلیسی هستند. به این ترتیب این کتاب تبدیل به یک اثر مرجع و دستنامه‌ای برای جویندگان اطلاعات در این حوزه موضوعی می‌شد.

۳. نمایه

کتاب فاقد نمایه موضوعی است. چنانچه اثر همراه با نمایه عرضه می‌شد، شاهد کتابی پربارتر بودیم. بر این نکته از آنجا تاکید دارم که سرکار خانم خالقی در این زمینه تخصص و تجربه کافی دارد. نمایه فصلنامه رهیافت (شماره ۴۳ - ۱) از تألیفات اوست.

۴. مقالات تکراری

همان‌طور که پیش از این اشاره شد دو مقاله جدید نیستند و قبلاً منتشر شده‌اند. هر چند ذکر این نکته توسط پدیدآور اصلی در مقدمه،

۴. امیرمتقی دادگر و علی اکبر احمدلو؛ اخلاق پژوهش و نگارش؛ ص ۳۳ - ۳۴.

۵. علی محمودی؛ نگرشی فلسفی بر اخلاق در پژوهش؛ ص ۱۲۲.

۶. امیرمتقی دادگر و علی اکبر احمدلو؛ اخلاق پژوهش و نگارش؛ ص ۲۵.

اندیشه سیاسی آخوند خراسانی

◀ اندیشه سیاسی آخوند خراسانی؛ منصور میراحمد؛ چاپ اول،
قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۰.

عباس جباری مقدم

معرفی اجمالی

تعبیر می‌شود. اجتهاد شیعی تلاش عقلی با تکیه بر قواعد زبانی و غیر زبانی مرسوم به اصول فقه است و بر پایه آن مجتهد شیعی احکام شرعی را استخراج می‌کند.

آخوند خراسانی در امتداد این سنت عقلانی اجتهاد قرار دارد؛ اما نه فقط به تقویت آن بلکه به نوآوری‌هایی در اصول دست می‌زند، از جمله در آن از قواعد فلسفی بهره می‌برد و به استدلال توجه دارد. از همین رو مباحث آخوند خراسانی را آغازی بر یک پایان دانسته‌اند. نویسنده این رویکرد عقل‌گرایانه به علم اصول را از سه زاویه توضیح می‌دهد: طرح عقل به مثابه استنباط حکم شرعی؛ طرح عقل به مثابه روش حکم شرعی؛ طرح عقل به مثابه دلیل برائت و نداشتن حکم شرعی.

چه ارتباطی میان اجتهاد و سیاست در اندیشه فقهی و سیاسی آخوند برقرار است و مؤلفه‌های اصلی اندیشه فقهی - سیاسی وی چیست، سوال‌هایی‌اند که پژوهشگر فصل سوم درصدد پاسخگویی به آنهاست. مولف آورده «آخوند خراسانی به امر سیاسی از زاویه اجتهاد می‌نگرد. نگرش اصولی او که در فصل دوم بیان شد، فقه آخوند را فقه تکلیف و حق ساخته و امکان پرداختن همزمان به احکام و حقوق سیاسی را در فقه سیاسی فراهم آورده است؛ از این رو در بررسی مؤلفه‌های سیاسی اندیشه وی، این نگاه تואمان ضروری است».

مهم‌ترین مؤلفه‌های سیاسی در اندیشه سیاسی آخوند خراسانی عبارت‌اند از:

۱. **ولایت فقیه:** آخوند خراسانی ولایت عام فقیه را نمی‌پذیرد؛ اما ولایت در امور حسبیه را از باب قدر متیقن می‌پذیرد و از همین رو، تصرف مؤمنان در امور حسبیه را منوط به اذن فقیه جامع الشرایط می‌داند؛ اما برخلاف دیدگاه شیخ انصاری دلایل روایات را فراتر از سه ولایت حکم به هلال، ولایت بر قصر و اوقاف نمی‌پذیرد؛ زیرا قدر متیقن در مقام تخاطب را مانع اطلاق به ولایت فقیه می‌داند.

آخوند خراسانی (۱۲۵۵ - ۱۳۲۹ ق) از علمای برجسته شیعه در دوران معاصر است. این فقیه نوگرای اسلامی نه فقط در فقه و اصول صاحب نظر است، بلکه از لحاظ سیاست و عمل در جامعه اسلامی به ویژه جامعه شیعی جایگاه ویژه‌ای دارد.

اثر حاضر پرداختی عالمانه به اندیشه سیاسی ایشان است که بر این سؤال‌ها بنیان دارد: زمینه‌های اثرگذار بر اندیشه‌ورزی آخوند کدام است؟ آخوند در کدام سنت فکری می‌اندیشد؟ نوآوری‌های علمی آخوند در سنت فکری یادشده چیست؟ چه ارتباطی میان اجتهاد و سیاست در اندیشه فقهی - سیاسی وی برقرار شده است؟ مؤلفه‌های اندیشه فقهی - سیاسی وی چیست؟ در نهایت آخوند خراسانی چه تأثیری بر فقیهان بعدی داشته است؟

نویسنده در پاسخ به اینکه آخوند در کدام سنت فکری می‌اندیشد و زمینه‌های عینی اثرگذار بر اندیشه‌ورزی آخوند کدام است، فصل اول را چارچوب می‌بخشد. وی پس از اشاره به زندگی و مراتب تحصیلی و استادان آخوند از عوامل و زمینه‌ساز مشروطیت نام می‌برد. وی می‌گوید: نفوذ و حضور بیگانگان و استعداد حکومت و ناامنی اقتصادی و سیاسی و ظلم و جور، سبب گردید روشنفکران لب به اعتراض بکشایند و حاکمیت قانون را بخواهند و فقدان قانون را مهم‌ترین سبب ظلم و ستم بدانند. در این میان روزنامه‌ها و جراید در این آگاهی بخشی نقشی بسزا داشتند؛ البته نقش و همراهی روحانیان را در این بیداری نباید از یاد برد. روحانیت در این رستاخیز مردمی نه فقط مردم را از ظلم و ستم‌ها آگاه کردند، بلکه کوشیدند به این بیداری صبغه اسلامی بزنند و از همین رو است که خواهان دینی‌سازی بودند و پس از مشروطه در پی تطبیق قانون یا شریعت برآمدند. آخوند خراسانی مهم‌ترین ضمانت تجدید نشدن استبداد و سلطنت استبدادی در ایران را ابتنای قانون اساسی بر شریعت دانسته‌اند.

فصل دوم پاسخ به این سؤال است که نوآوری‌های علمی آخوند در سنت فکری یادشده چیست؟ نگارنده در فصل اول آخوند خراسانی را میراث‌دار سنت عقلانی‌ای معرفی می‌کند که سابقه آن به سید مرتضی و شیخ مفید برمی‌گردد. سنت عقل‌گرایانه‌ای که از آن به اجتهاد شیعی

فصل چهارم پاسخ به این سؤال است که آخوند چه تأثیری بر فقیهان بعدی داشته است؟ به گمان نگارنده هرچند نگرش فقهی - سیاسی آخوند چندان رواج نیافته؛ اما بی‌تأثیر بر علمای معاصر و متأخرینش نبوده است و برای استواری سخن خویش به این عنوان‌ها می‌پردازد:

آخوند خراسانی و شیخ محمد اسماعیل محلاتی غروی، آخوند خراسانی و آیت‌الله محمدحسین نائینی و آخوند خراسانی و آیت‌الله خوبی.

پس اثر حاضر از چهار فصل تشکیل یافته است با این عنوان‌ها: زمینه‌های فکری و عینی اندیشه سیاسی آخوند خراسانی؛ آخوند خراسانی، اندیشمند اصولی؛ آخوند خراسانی اجتهاد و سیاست؛ آخوند خراسانی و دیگر فقیهان شیعی. ناگفته نماند از ویژگی‌های این اثر داشتن جمع‌بندی‌های کامل در پایان هر فصل است که هم خوانش متن را بر خواننده آسان می‌سازد هم مخاطب کم‌شکیبا را دستگیر.

۲. **مشروطیت:** مشروطیت در اندیشه سیاسی آخوند خراسانی به مفهوم مهدویت، قدرت و سلطنت است و در این کلام به قواعد فقهی‌ای استناد می‌جوید: حفظ نوامیس شرعیه و ملیه، منع از منکرات اسلامی، محو میان‌ظلم و تقلیل آن، قاعده عدالت، حفظ بیضه اسلام، مصلحت.

۳. **قانون و شریعت:** آخوند معتقد است وضع کردن قانون در عرصه مصالح عامه، نه فقط جایز بلکه از تکالیف شرعی مسلمانان است و این وجوب از اصول و قواعد فقهی متعددی برمی‌آید، از جمله اصل تقلیل ظلم و جلوگیری از استبداد و ستم.

۴. **آزادی:** آخوند آزادی را معادل مفهوم حدیث در سنت فقهی دانسته است و مفهوم حریت را آزادی و رهایی از سلطه و ظلم بیان می‌کند.

پایان بخش این فصل پرداختی به مفهوم برابری و امنیت در اندیشه فقهی سیاسی آخوند است.

واقع‌حره

(رویارویی ارزش‌های دینی و سنت‌های جاهلی)

◀ واقع‌حره (رویارویی ارزش‌های دینی و سنت‌های جاهلی)؛ سیدعلیرضا واسعی؛ چاپ اول، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۱.

عباس جباری مقدم

و وحی مانع رواج بت‌پرستی در میان اوس و خزرج (اعرابی که از یمن به آن منطقه کوچیده بودند) شدند و گاهی نیز با اویسان و خزرجیان به رقابت و ستیزه برمی‌خاستند و آنان را به پیامبری تهدید می‌کردند

که ظهور می‌کند و یهود را در این جنگ و ستیزها یاری می‌دهد. از همین رو وقتی یثربیان در مکه با پیامبر ملاقات کردند، او را شناختند و به پیامبری‌اش ایمان آوردند. در ضمن این تصویر از عرب‌هایی در یثرب حکایت می‌کند که در حاشیه قرار داشتند و از لحاظ فکری تحت نفوذ عرب مکه بودند و از همین رو بت‌پرستی در میان آنان رواج داشت. این تصویر مخاطب را به خواسته اعراب یثربی آگاه می‌سازد که می‌خواستند حکومتی بنا نهند تا به این اختلاف‌های داخلی اوس و خزرج و یهودیان تمامی دهند و بر اعراب مکی سیادت یابند. از این مطلب هم مطلع می‌کند که بین بنی‌هاشم و بنی‌امیه - از اعراب مکی - از زمان دور اختلاف بوده و چون عرب مکی خویشتن را در نژاد از یثربیان والاتر می‌دانسته، وقتی یثربیان پیامبر را در حمایت

یکی از حوادث دردناک و دور از دستوره‌های دینی و سنت پیامبر واقع‌حره بود. این واقعه زمانی رخ داد که یزید با همه بی‌بندوباری‌ها و دین‌ستیزی‌هایش بر مسند حکومت تکیه زده بود و برای استواری حکومتش از هیچ رفتار و کرداری حذر نمی‌کرد؛ حتی اگر به قیمت شهادت امام حسین (ع) و اصحاب گرامی‌اش تمام شود.

اثر حاضر پرداختی پژوهشگرانه به این حادثه است که بر یک مقدمه و چهار فصل بنیاد دارد. نویسنده در فصل اول واقع‌حره را بازگشتی خواسته یا ناخواسته به سنت‌های جاهلی می‌داند و معتقد است هر دو سو در این ارتجاع، هرچند نه به یک اندازه، نقش داشته‌اند. بعد از مستقل بودن یا نبودن واقعیت تاریخ صحبت می‌کند و به تناسب چهار نظریه را یادآور می‌شود: نظریه غیراختیاری بودن تدا اسکاچیل؛ نظریه عدالت‌خواهی ارسطو؛ ارزشمداری جامعه بر اساس نظر پیتیریم سوروکین؛ نظریه ساختار ارزشی چالمرز جانسون. در آخر پژوهشگر به پیشینه تحقیق و منابع تحقیق اشاره می‌نماید.

فصل دوم تصویری از مدینه و اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی آن تا زمان واقع‌حره است. این تصویر نشان می‌دهد یهودیان پیش از اسلام، به یثرب نقل مکان کرده بودند و با خداوندیشی و اعتقاد به خدا

باشند و یزید در خون و مالشان مجاز باشد و به این بهانه بسیاری از افراد را به قتل رساند.

نویسنده آن‌گاه از کسانی نام می‌برد که در این جنگ با مردم همراه نشدند، از جمله عبدالله بن عمر، فرزند خلیفه دوم؛ عمرو بن عثمان، فرزند خلیفه سوم؛ محمد بن حنفیه فرزند امام علی(ع)؛ عبدالله بن جعفر؛ علی بن عبدالله بن عباس فرزندزاده عموی پیامبر؛ امام سجاد(ع). البته تأکید می‌کند که همراه نشدن این افراد لزوماً به معنای آگاهی همه جانبه اینان یا پایبندی‌شان به بیعت با خلیفه نیست، بلکه هریک به عذر و دلیلی چنین سیاستی اتخاذ کردند.

نویسنده فصل چهارم را به تحلیل و تعلیل واقعه حره براساس داده‌های فصل پیشین اختصاص داده است. وی بعد از آوردن نظر دکتر راغب السرجانی و علی شیری، مصحح کتاب الفتوح ابن اعثم، تجزیه و تحلیل خویش را چنین دسته‌بندی می‌کند:

۱. پایبند نبودن حاکمیت سیاسی به ارزش‌های دینی در مقابل هویت‌خواهی دینی مدنی‌ها؛
۲. حضور و فعالیت عبدالله بن زبیر؛
۳. جوشش خون امام حسین(ع) و تأثیر بازگشت خاندان آن حضرت به مدینه؛
۴. رقابت جبهه مدنی‌ها با شامی‌های همدست با امویان که برخلاف عصبه نژادی - قومی و دینی - اسلامی، در پناه عصبه وطنی - ملی جای گرفته بودند.

«برآیند پژوهش» پایان بخش این اثر است که متشکل از سه عنوان فرعی است: الف) بی‌رنگ شدن عصبه عربی ب) گروه‌بندی جدید ج) هویت مدنی - اسلامی.

خویش می‌گیرند، به آنان پیغام می‌دهند که هیچ چیز ناخوشایندتر از جنگ با شما نیست و می‌خواهند دست از یاری پیامبر بردارند و چون خواسته‌شان را برآورده نمی‌سازند، جنگ احد و بدر و خندق را راه می‌اندازند. این تصویر باز می‌نماید که انصار پس از وفات پیامبر به حاشیه رانده شدند و ترس داشتند افرادی مسند حکومت را به دست گیرند که فرزندان و پدران‌شان را کشته‌اند که همین هم شد. تصویر بعد روی کار آمدن یزید را با همه هزینه‌گری‌هایش نشان می‌دهد که با قیام امام حسین(ع) تقابل علوی عثمانی شکل دیگری یافت. با شهادت امام و برملا شدن نیت‌های یزید و امویان مردم مدینه به اعتراض پرداختند که البته عبدالله بن زبیر در برانگیختن آنان بی‌نقش نبود. شخصیت دینی و اجماعی یزید دیگر موضوعی است که پژوهش حاضر تصویر آن را می‌نماید.

نویسنده فصل سوم را با زمینه‌های شکل‌گیری واقعه حره می‌آغازد. واقعه‌ای که عرض و خون و مال مردم مدینه را بر سپاه شام حلال کرد. اعزام گروهی از بزرگان مدینه به بارگاه یزید از جمله این زمینه‌هاست. وقتی ایشان به مدینه بازگشتند به بدگویی از یزید پرداختند و او را از خلافت خلع کرد و امویان مدینه را از شهر بیرون راندند و مردم را به رضا و شورا فراخواندند و افرادی را به فرماندهی برگزیدند. این برخورد و دیگر برخوردهای روایت‌شده خشم یزید را برانگیخت و سپاهی بزرگ به سرکردگی مسلم بن عقبه به مدینه روان ساخت. البته گوشزد کرد که سه روز مهلت دهید. مردم مدینه تسلیم نشدند و در برابر سپاه مسلم مقاومت کردند. در آخر سپاه مدینه شکست خورد و شامیان به مدینه پا گذاشتند و هر آنچه نباید، کردند. مسلم بعد از همه این اقدام‌ها دست به کاری زد که مردم مدینه را حقیرتر و زبون‌تر سازد و آن بیعت‌گرفتن از آنان بود که بنده و خول (حیوان در ملک کسی) یزید

ارشاد الاذهان الی أحكام الايمان

معرفی اجالی

◀ ارشاد الاذهان الی أحكام الايمان؛ حسن بن یوسف مطهر (علامه حلی)؛ ترجمه آیت الله حاج شیخ مهدی نجفی اصفهانی؛ تحقیق و تصحیح مهدی باقری سیانی، محمود نعمتی؛ تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۹۰، ۷۷۸ ص.

محمد رضا خادمیان

و سید محمد کاظم یزدی (۱۲۴۸ - ۱۳۳۷ ق) حاضر شد تا آنجا که به مرتبه والای اجتهاد نائل آمد و از استادان میرزی همچون میرزای نائینی

(۱۳۵۵ ق) و سید حسن صدر (۱۳۵۴ ق) مفتخر به دریافت اجازه اجتهاد و روایت شد.

مرحوم حاج شیخ مهدی نجفی اصفهانی با اقتباس از آیه ۳۱ سوره کهف،^۲ توفیق تألیفات گوناگونی داشتند:

۱. جنات عدن: این کتاب که مشتمل بر سی جنت است، اختصاص به ادعیه، اذکار و زیارات دارد. تمام مطالب این کتاب از کتاب اربعه و صحیفه سجاده است.

۲. آنهار: این کتاب که به زبان فارسی تألیف شده است، مشتمل بر مقاصد متفرقه‌ای از کرامات شنیده شده توسط خودشان و تراجم علمایی که آنها را دیده بودند و منتخبی از اشعار تمجیدی و مراثی و برخی از اشعار فارسی خودشان است.

۳. الانهار: کتابی عربی و مشتمل بر اشعار فاخری در تمجید، سلوک و مدائح معصومین (علیهم السلام) و مراثی و مواعظ است.

۴. اساور من ذهب در احوال حضرت زینب (سلام الله علیها): این کتاب همان طور که از نامش هویدا است در شرح احوال صابره عالمه، حضرت زینب کبری (علیها السلام) است.

۵. سندس و استبرق: این کتاب ترجمه منتخباتی از کتاب نصر بن مزاحم درباره واقعه صفین است.

۶. ارائک: این کتاب درباره اصول فقه است و از آثار فاخر مولف محسوب می‌شود؛ زیرا با اختصاری که دارد مشتمل بر تمام مباحث اصولی و مطالب محققین متأخر و تحقیقاتی از مؤلف است. همچنین این کتاب

کتاب شریف ارشاد الاذهان از تألیفات گرانقدر علامه حلی (علیه الرحمه) در فقه غیر استدلالی است. این کتاب اگرچه یک جلد بیشتر نیست؛ ولی تمام ابواب فقهی از طهارت تا دیات را در بر می‌گیرد و بنا بر نقل شیخ آقابزرگ طهرانی در الذریعة شامل پانزده هزار مسئله است.^۱ هر چند ارشاد الاذهان در سبک و سباق رساله‌های عملیه است و از استدلال‌های فقهی خالی است؛ اما در مواردی علامه حلی به ادله عقلیه و غیرمستقله همانند تلازم میان حکم عقل و شرع، تلازم میان وجوب شیء و مقدمه آن استناد می‌کند و در تنظیم این کتاب علاوه بر مسئله، از ضابطه، قاعده، افهام، ایضاح، قانون، ارشاد، تفهیم، تنبیه و تنمه نیز سود می‌جوید.

علامه حلی خود این کتاب را «حسن التریبیت» ملقب کرده و در ذی الحجة ۶۹۹ ق از نگارش آن فارغ شده است.

شروح و حواشی فراوانی بر ارشاد الاذهان نگاشته شده است که مؤلف کتاب الذریعة ۳۸ شرح و حاشیه را گزارش می‌کنند.^۲ مهم‌ترین شرح این کتاب مجمع الفائدة و البرهان در یازده جلد است که اثر فقیه محقق شیخ احمد مقدس اردبیلی (۹۹۳ ق) است.

آنچه در این نوشتار به آن خواهیم پرداخت ترجمه این اثر ارزنده است. سخنی درباره مترجم

مترجم اثر مذکور مرحوم آیت الله حاج شیخ مهدی نجفی اصفهانی مسجدشاهی (۱۲۹۹ - ۱۳۹۳ ق) است. وی تحصیلات مقدماتی سطوح، حساب و هیأت را در اصفهان گذراند. سپس به مدت چهار سال (۱۳۱۴ - ۱۳۱۸ ق) در درس خارج پدر بزرگوارش، مرحوم آیت الله حاج شیخ محمد علی نجفی اصفهانی معروف به ثقة الاسلام (۱۲۷۱ - ۱۳۱۸ ق) شرکت کرد. بعد از وفات پدرش در سال ۱۳۲۵ ق به عتبات عالیات مشرف شد و در درس آیات عظام: آخوند خراسانی (۱۲۵۵ - ۱۳۲۹ ق)

۱. الذریعة، ج ۱، ص ۵۱۰، شماره ۲۵۰۹.

۲. الذریعة، ج ۴، ص ۴۳.

۳. ایشان نام بسیاری از تألیفات خود را از این آیه شریفه اقتباس کردند: (اولئک لهم جنات عدن تجری من تحتهم الانهار یحلون فیها من اساور من ذهب و یلبسون ثیاباً خضرأ من سندس و استبرق متکئین فیها علی الارائک نعم الثواب و حسن مرتفقاً).

ترجمه مرحوم شیخ مهدی نجفی اصفهانی ویژگی‌های ممتازی دارد که برخی از آنها از این قرار است:

۱. نسخه‌ای که از ارشاد الازدهان در اختیار مترجم بوده از صحیح‌ترین نسخ این کتاب است و با نسخه‌ای که شهید اول در غایه المراد، شهید ثانی در روض الجنان، حاشیه ارشاد الازدهان، محقق اردبیلی در مجمع الفائدة والبرهان و محقق ثانی در حاشیه ارشاد الازدهان استفاده کرده‌اند، یکسان است. از این رو اختلافاتی با نسخه مطبوع جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دارد.^۸

۲. مترجم برای تسهیل در فهم مطالب و دسته‌بندی بهتر کتاب عناوینی همچون: فائده، تتمه، خاتمه، مسائل، تبیین و عانده اضافه کرده است.

۳. از آنجا که ترجمه مذکور توسط فقیهی ژرفاندیش انجام شده در خور توجه و اعتنا است و این امر آن‌گاه مضاعف می‌شود که دانسته شود اصلاحاتی توسط پدر مترجم، هنگام تعلیقه بر آن صورت گرفته است.^۹

۴. برخی از واژه‌ها مانند تورک، اقعاد، ترتیل و جز آن توسط مترجم توضیح مختصری داده شده است و همچنین در مواردی به سبک و سیاق شروع مزجی، مرحوم مترجم عباراتی را به ترجمه اضافه کرده‌اند. این نکته را نیز بیفزاییم که مرحوم مترجم گاهی استدراکاتی نیز اضافه کرده است؛ مانند افزودن حدود بیست عنوان نماز مستحبی به قسمت نمازهای استحبابی.

امتیازات تصحیح ترجمه

تصحیح ترجمه حاضر که توسط دو فاضل حوزه علمیه اصفهان صورت گرفته است، امتیازات قابل ستایش و سودمندی دارد از جمله:

۱. عناوین و مطالب اضافه‌شده توسط مترجم با علامت < > و مطالب استدراکی ایشان با علامت { } مشخص شده است. همچنین مطالب و عناوین اضافه‌شده توسط مصححان با علامت [ ] مشخص شده است. گذشته از تسهیل فهم ترجمه که با علامات مذکور صورت گرفته، امانت‌داری مصححان ستودنی و درس‌آموز است.

۲. تعلیقات فتوایی پدر مترجم که به قلم خودشان در حاشیه نسخه اصل درج شده است، تا اندازه‌ای که امکان داشته و در صحافی نامطلوب کتاب از میان نرفته بوده، در پاورقی به نام ایشان و با رمز (شیخ محمدعلی) ضبط شده است. و البته تصحیحات ایشان همانطور که قبلاً گفته شد، بر متن کتاب نیز اعمال شده است. هرچند این تعلیقات و تصحیحات تا پایان کتاب حج است.

حاوی جمیع ادله عقلیه و نقلیه است؛ به طوری که از مراجعه به سایر کتب اصولی بلکه علم رجال و درایه نیز بی‌نیازکننده است.

۷. نعم الثواب: این کتاب در سلوک و اخلاق است که به کتاب و سنت استشهاد شده و به مناسبت، اشعار نغزی نیز دارد.

۸. مرتفق: این کتاب تقریباً از ابتکارات مؤلف است و متضمن اصلاح مفاصد عصر خودشان است.

۹. عدن: این کتاب همانند کشکول شیخ بهایی (علیه الرحمة) است و مطالب متفرقه و سودمندی را در خود جای داده است.

۱۰. جنات: این کتاب در فقه استدلالی است و مشتمل بر سه مقصد است: مهمات مسائل نماز، محرمانی که در کتب استدلالی فقهی معنون نیست و مسائل متفرقه‌ای که به دلیلی مؤلف متعرض آنها شده است.

۱۱. اندرزنامه: این اثر در واقع پند و اندرز به شاگردان مدارس است که در زمان مولف به تازگی شروع شده بود.

۱۲. شهاب ثاقب: این اثر اختصاص به تفسیر آیه ششم سوره صافات دارد. (انا زینا السماء الدنيا بزینة الکواکب).

۱۳. آگهی‌های علمی: این کتاب به آیات و اخباری می‌پردازد که از کشفیات جدید در علوم معاصر خبر می‌دهند.

۱۴. رساله‌ای در رد وهابیت.

۱۵. رساله‌ای در اصول دین.

انگیزه ترجمه

ارشاد الازدهان دارای سه ترجمه مخطوط است که مرحوم علامه سید عبدالعزیز طباطبائی (علیه الرحمة) در مکتبه العلامة الحلی از آنها یاد می‌کند.^۴ یکی از آن سه ترجمه، ترجمه مذکور است که در بیست سالگی مترجم صورت گرفته و در شب هیجدهم رجب ۱۳۱۸ق پایان پذیرفته است.^۵ مرحوم آیت الله شیخ محمدعلی نجفی اصفهانی به پسر خویش مترجم مذکور، امر می‌کند که ارشاد الازدهان را ترجمه کند تا با فتاوی خویش تطبیق دهد و موارد اختلاف را توضیح دهد. از این رو آیت الله شیخ محمدعلی نجفی اقدام به نوشتن تعلیقاتی فتوایی بر حاشیه کتاب می‌کند و آن را تا پایان کتاب حج ادامه می‌دهد؛ اما با فرارسیدن اجل مقدر ایشان در شب سه‌شنبه چهارم شعبان المعظم ۱۳۱۸ق، این کار نیمه‌تمام باقی می‌ماند. گفتنی است تعلیقات آیت الله شیخ محمدعلی اصفهانی بر این اثر، از سوی خود ایشان ذخیره نامیده شده است.^۶ مرحوم شیخ آقا بزرگ طهرانی از این ترجمه و تعلیقه آن در الذریعه یاد می‌کند.^۷

امتیازات ترجمه

۴. رک به: مکتبه العلامة الحلی، ص ۴۸.

۵. مرحوم مترجم بر ترجمه خود اسم ویژه‌ای نهاده است.

۶. رک به: ص ۳، پاورقی ۱.

۷. الذریعه؛ ج ۴، ص ۷۷.

۸. چاپ جامعه مدرسین، در دو جلد و با تحقیق مرحوم حجت الاسلام شیخ فارس الحسون، در سال ۱۴۱۰ق روانه بازار شد.

۹. محمدباقر نسخه‌ای که به خط مترجم است و در کنار آن حواشی و اصلاحات پدر ایشان صورت گرفته و در اختیاریکی از بستگان ایشان، دکتر سیدمحمدباقر کنایی (خواهرزاده مترجم) بود که در اختیار مصححان محترم قرار گرفت.

و مدینه (= مسجد الحرام و مسجد النبی)، بنا (= ساختمان).

گاهی علائم ویرایشی یکدست و یکسان به کار نگرفته شده است.^{۱۱}

در برخی از موارد ترجمه گویا و مفهوم نیست^{۱۲} و مقتضای تصحیح آن است که چنین عباراتی با اضافه کردن عباراتی گویا مفهوم شود؛ همچنان که شیوه مصححان در بخش‌های دیگر است.

اضافات مصححان هرچند با علامت [ ] مشخص شده؛ اما چون متن علمی و فتوایی است تا حد ضرورت باید از این کار پرهیز کرد؛ چرا که هر لفظی در فقه فتوایی بار معنایی خاص خودش را دارد.

در برخی موارد شیوه واحدی جهت تصحیح افتادگی‌ها اعمال نشده است.^{۱۳}

بعضی از واژه‌ها قطعاً صحیح ترجمه نشده است؛ اما در فرآیند تصحیح نیز به آنها توجه لازم نشده و بدون تذکر از کنار آن گذشته‌اند. برای نمونه در ص ۵۱۹، س ۹، «زیر سایه» ترجمه شده که قطعاً «زیر سقف» درست است و همچنین به پاورقی ۱، ص ۵۱۶ مراجعه شود.

الفاظ ترجمه شده گاهی از موارد وحدت ترجمه ندارند؛ مانند «اکراه کرده» و «مکره» در ص ۶۳۸.

بعضی از مصادر تحقیق که در تصحیح و تخریح از آنها استفاده شده در فهرست پایانی کتاب و بخش معرفی مصادر تحقیق نیامده‌اند؛ کتاب‌هایی همچون: مکتبة العلامة الحلی، مجالس المؤمنین، خلاصة الاقوال، لؤلؤة البحرين.

۳. از آنجا که ترجمه قسمتی از کتاب در نسخه مخطوط موجود نبود، مانند خطبه آغازین و عبارات پایینی کتاب، از این رو مصححان محترم اقدام به ترجمه آن بخش‌ها نمودند که ابتدا و انتهای آنها در پاورقی مشخص شده است. همچنین قسمت‌هایی از متن کتاب اصلاً توسط مرحوم مترجم، ترجمه نشده بود که مصححان محترم آن را ترجمه و با علامت ( ) مشخص کرده‌اند و در مواردی که بخشی از ترجمه در مخطوط که در واقع حاشیه آن بوده، به جهت برش صحافی خوانا نمی‌باشد، مطابق با آن، عبارت ارشاد الاذهان ترجمه شده و در کروشه قرار گرفته است.^{۱۴}

۴. باتوجه به اینکه از زمان ترجمه بیش از ۱۱۰ سال می‌گذرد، در برخی موارد به دلیل روان خوانی نیاز به تغییر افعال و ضمائر بوده که اعمال شده است؛ مواردی مانند تبدیل هست به است و است به هست و آن به او و او به آن.

۵. بخش‌هایی از کتاب در ابتدا ترجمه شده است؛ اما بعداً توسط خود مترجم و یا پدرایشان همان‌گونه که قبلاً گذشت، بر روی آنها خط کشیده شده است. باتوجه به اینکه این بخش‌ها در متن عربی کتاب وجود دارد، با علامت « » مشخص شده است.

۶. تخریح احوال و مصادر اصل کتاب به شکل نسبتاً مقبولی انجام گرفته است.

۷. گاهی به دلیل مصالحی عین عبارات عربی ارشاد الاذهان در پاورقی آمده است.

۸. غلط‌های چاپی بسیار بسیار نادر و نزدیک به صفر است.

نکات قابل تأمل

کمترمحقق و خواننده بصیری است که نداند احیا و تصحیح تراث چه کار دشوار و طاقت‌فرسایی است. کمبود نسخ خطی و پایه، افتادگی و ناخوانایی آنها و گاهی هم شک دارندگان چنین نسخی، مشکلات شکننده‌ای هستند که موجب می‌شود کمترمحقق فاضلی به سراغ تصحیح متون برود. از این رو سعی مشکور و جد وافر آقایان مهدی باقری سیانی و محمود نعمتی درخور تقدیر و سپاس است؛ اما چند نکته که به نظر می‌رسد به شفافیت بهتر این اثر کمک می‌کند عرض می‌شود. هرچند برخی از آنها متوجه مترجم محترم است:

در مواردی علائمی همانند (B/3)، (A/3)، (A/2)، (B/1) در تصحیح کتاب استخدام شده است که به صورت مسلسل به (A/ 209) و (B/ 208) ختم می‌شود؛ اما مراد و مفهوم این علائم و اعداد دانسته نیست و در مقدمه مصححان نیز به آن اشاره‌ای نشده است.

گاهی اوقات احساس می‌شود در به‌کارگیری علائم توضیحی افراط شده است. به این موارد توجه کنید: عید اضحی (= قربان)، مسجدین مکه

۱۱. برای نمونه دو پاورقی ۱ و ۳ را در دو صفحه ۵۸۴ و ۵۸۵ باهم مقایسه کنید.

۱۲. برای نمونه به این عبارات بنگرید: «... و این که آب وضو به قدر مدی (که شاید پنجاه این زمان باشد) آب وضو باشد».

۱۳. رک به: پاورقی ص ۵۲۶ و ۵۲۳.

جمع پریشان

دفتر سوم

◀ جمع پریشان، دفتر سوم، حج، حوزه، روحانیت؛ رضا مختاری؛ چاپ اول، قم: نشر دانش حوزه، ۱۳۹۱ ش، ۶۹۲ ص.

ابوالقاسم آرزومندی

معرفی اجمالی

مقاله در نقد و معرفی برخی کتاب‌هاست از جمله الصحیفة السجادية الجامعه، تفسیر الامام العسکری، شرح فصوص الحکم، المصاییح و ...

دفتر سوم جمع پریشان

مقالات این دفتر تحت سه عنوان «حج»، «حوزه» و «روحانیت» گردآمده است و براین اساس دارای سه بخش به اضافه یک خاتمه است.

بخش اول: حج

این بخش دارای نه عنوان مقاله است به این شرح: حج‌نامه، سفرهای حج محدث قمی، سفر حج امام خمینی، سفرهای حج زبان گویای اسلام (مرحوم فلسفی)، گزارشی از حج ۱۴۲۵ ق، گزارشی اجمالی از عمره ۱۴۲۵ ق، نقد و بررسی پاره‌ای از مسائل مناسک، دورساله در مناسک حج از شهید اول، سه رساله مناسک حج از شهید ثانی.

«حج‌نامه» سفرنامه منظوم حج است که به نظر حجت‌الاسلام رضا مختاری، مؤلف جمع پریشان، سراینده این اشعار، زنی است که احتمالاً وابسته به دربار ناصرالدین شاه بوده است.

مقاله گزارش اجمالی عمره سال ۱۴۲۵ ق / ۱۳۸۳ ش، گفتگو با حجت‌الاسلام سیدعبدالفتاح نواب، مسئول نمایندگی بعثه مقام معظم رهبری در عربستان است. در این مقاله، دربارهٔ فعالیت‌های دفاتر بعثه مقام معظم رهبری گفتگو شده است.

طبق این گزارش، فعالیت بعثه معظم له سه بخش است: بخش نخست مربوط به برنامه‌های روحانیان کاروان‌ها و نظارت بر فعالیت‌های آنان است بخش دیگر، کارها و فعالیت‌های فرهنگی است. بخش سوم، فعالیت‌های نظارتی است. در بخش نخست، یکی از فعالیت‌های بعثه، پاسخ‌گویی به پرسش‌های فقهی و اعتقادی است. مرابطین، عملکرد روحانیان را ارزیابی می‌کنند، بدین طریق که رابطین

از کتاب جمع پریشان تاکنون سه دفتر انتشار یافته است. این کتاب مجموعه مقالات، گفتارها و گفتگوهایی از پژوهشگر کوشا و توانای حوزه حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای رضا مختاری است که این مجموعه پیش‌تر در جراید، همایش‌ها، مصاحبه‌ها و ... عرضه شده است. جمع پریشان را می‌توان آینهٔ فعالیت‌ها و گرایش‌ها و دغدغه‌های پژوهشی، علمی، فرهنگی و دینی نویسنده‌اش دانست که کاستی‌های این عرصه‌ها او را پریشان خاطر ساخته است. هریک از دفترهای جمع پریشان دارای مباحثی متنوع در حوزه‌های تصحیح، فرهنگ، بالندگی علمی و اخلاقی، راه و رسم دانش‌اندوزی، بایسته‌ها و کاستی‌ها و نقاط ضعف و قوت، حوزه و روحانیت و آموزش حوزویان است.

شایسته است پیش از معرفی دفتر سوم جمع پریشان، نگاهی گذرا به عناوین اصلی دفترهای اول و دوم این کتاب کنیم.

دفتر اول جمع پریشان

دفتر نخست دارای ده فصل و ۳۵ مقاله است. فهرست عناوین این فصول عبارت است از: فصل اول: حدیث؛ فصل دوم: نقد؛ فصل سوم: فقه و اصول؛ فصل چهارم: روحانیت؛ فصل پنجم: فرزنانگان؛ فصل ششم: تاریخ و تراجم؛ فصل هفتم: پژوهش؛ فصل هشتم: کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی؛ فصل نهم: کلام؛ فصل دهم: وقف.

دفتر دوم جمع پریشان

اما دفتر دوم جمع پریشان مشتمل بر شصت مقاله است که طی هجده سال (از سال ۱۳۶۱) نگاشته شده‌اند. نویسنده در دیباچه کتاب از اهمیت و شیوه و اخلاق نقد سخن گفته است. این دفتر شامل سه بخش است:

بخش اول با سی مقاله، به نقد و معرفی برخی تألیفات و ترجمه‌ها پرداخته است. از جمله مقالات این بخش، بررسی تألیفات اخلاقی امام خمینی و نیز نقد و بررسی جلد‌های اول و دوم دایرة المعارف بزرگ اسلامی است. همچنین در این بخش به نقد و معرفی ترجمه‌های منیة المرید و هدیه الرازی پرداخته شده است.

بخش سوم با عنوان «نقد و معرفی اجمالی» مشتمل بر بیست

نویسنده جمع پریشان نیز کاملاً بروز دارد و وی را بر آن داشته که فراتر از نظرپردازی و سخن‌گویی، دست به اقدامات عملی ارزشمندی بزند و قدم‌های بزرگی در این مسیر بردارد. از جمله این اقدامات، تأسیس مرکزی برای تدوین متون درسی حوزه بوده است. در مقاله «آشنایی با مرکز تدوین و نشر متون درسی حوزه (متون)»، درباره چگونگی تأسیس و آغاز فعالیت این مرکز، ضرورت اصلاح متون درسی، اصول و ویژگی‌های متن درسی، رسالت حوزه در تأمین نیازهای دینی و فرهنگی و نقایص برخی از موارد درسی حوزه به‌ویژه در حوزه ادبیات روز عرب، به تفصیل سخن به میان آمده است. نویسنده ضمن اذعان به ضرورت تغییر متون درسی، احتیاط و دقت و توجه به دیدگاه علما را در این زمینه امری لازم می‌شمارد تا کاری برخلاف مصلحت صورت نگیرد.

حجت‌الاسلام والمسلمین رضا مختاری در حوزه پژوهش و تصحیح ید طولایی داشته و آثار ارزشمندی عرضه کرده است. از این رو به خوبی از کاستی‌ها و روند فعالیت‌های پژوهشی آگاه است. وی در مقاله «پژوهش‌های تراثی» که در واقع متن مصاحبه‌ای درباره پژوهش است، از علل افزایش توجه به احیای تراث شیعه سخن رانده است. به عقیده این پژوهشگر نکته‌سنج، در این زمینه چهار علت را می‌توان بیان کرد: ۱. انقلاب اسلامی ۲. تأثیر پژوهش‌های عربی ۳. نیاز محققان به پیشینه تحقیق ۴. دسترسی آسان به ابزارها و اطلاعات. این علل برگرایش به احیای آثار شیعی تأثیر نهاده است و عده‌ای از علاقه‌مندان را بدان سوق داده است.

نویسنده درباره وضع تحقیق و تصحیح کتاب در حوزه معتقد است که هرچند پس از انقلاب اسلامی در این بخش کارهای زیادی شده است؛ اما با وجود مزایا، معایبی هم در آثار تصحیحی پس از انقلاب دیده می‌شود که بدین قرار است: ۱. وجود کارهای تکراری که البته در عرصه‌های دیگر نیز این مشکل دیده می‌شود ۲. انجام کارهای تصحیحی کم‌عمق؛ ۳. اقدام ناشران به کارهای تصحیحی پراغلت با وجود چاپ‌های منقح و مصحح که کم‌هزینه‌بودن تجدید چاپ آثار قدیمی، ناشران را به انتشار این آثار پراغلت سوق داده است.

این پژوهشگر حوزه درباره ملاک‌ها و اولویت‌های تصحیح، اهمیت و شخصیت نویسنده و اهمیت موضوع را از ملاک‌های اولویت می‌داند. ایشان معتقدند بهترین کار برای معرفی شیعه به دنیا، معرفی آثار و سابقه تاریخی و هویت دینی شیعه است.

ممکن است گمان رود که بسیاری از افکاری که اکنون آن را منتشر می‌کنیم، مربوط به بیست سال پیش است و هیچ سابقه‌ای ندارد. اما اگر آثار شیعه را منتشر و بررسی کنیم، ریشه بسیار قدیمی مباحث فراوانی را خواهیم دید.

در مقاله «نشر دینی، کتاب و کتاب‌خوانی در حوزه» که در واقع این

به کاروان‌ها مراجعه می‌کنند و از مدیران کاروان‌ها و از زائران درباره برنامه‌ها و کیفیت و چند و چون امور پرس و جو می‌کنند و چنانچه ایرادی از عملکرد کاروان دیده شود، آن را منعکس و برطرف می‌کنند.

یکی دیگر از فعالیت‌های بعثه مقام معظم رهبری، بازرسی و نظارت است، مانند نظارت بر عملکرد مدیران کاروان‌ها و ارزیابی تعداد نیروها و خدمه‌ای که در اختیار دارند و کنترل کیفیت غذاها و خوراکی‌هایی که به حجاج ایرانی داده می‌شود. همچنین شورای هماهنگی با حضور مسئولان نمایندگی بعثه، مسئولان حج و زیارت در مکه و مدینه، مسئولان نمایندگی سیاسی ایران در کنسولگری ایران در جده و مسئولان ستاد اجرایی عمره تشکیل شده که درباره سیاست‌های کلی گفتگو می‌کنند.

از مجموع مصاحبه‌ای که با مسئول وقت بعثه صورت گرفته، بر خوانندگان آشکار می‌شود که برگزاری حج یا عمره با چه تمهیدات و زحماتی برگزار می‌شود. زحماتی که شاید کمتر در معرض دید قرار گیرد؛ ولی تأثیر مهمی در برگزاری حج و عمره دارد و فضایی آرام و مطلوب را فراهم می‌سازد تا زائران با آسودگی خاطر و بدون دغدغه‌های مادی و با برخورداری از امکانات رفاهی بتوانند اعمال عبادی و مناسک خود را به جا آورند.

بخش دوم: حوزه

چنان که از عنوان هویدا است، این بخش دارای مباحثی در موضوع «حوزه» و مسائل حاشیه‌ای مرتبط با آن است.

در این بخش نه مقاله گرد آمده است با این عناوین: «حوزه جبل عامل، شکوه فراموش شده»، «اصلاح حوزه‌های علوم دینی» که ترجمه مقاله‌ای از علامه سید محسن امین، مولف اعیان الشیعه است؛ «حوزه در گذشته و حال»، «آشنایی با مرکز تدوین و نشر متون درسی حوزه «متون»؛ «متون درسی حوزه و دغدغه‌های تغییر»؛ «مدیریت تحول در حوزه‌های علمیه»، «پژوهش‌های تراثی»؛ «نشر دینی، کتاب و کتاب‌خوانی در حوزه».

شاید بتوان گفت مبحث محوری در این بخش، پژوهش و مباحث آموزشی و متون درسی حوزه و آسیب‌شناسی‌های آن است.

نویسنده در مقاله «حوزه در گذشته و حال»، با مقایسه وضع طلاب قبل و بعد از انقلاب، نقاط ضعف و قوت این دو دوره را بیان کرده است. مباحث مطرح شده در مقاله، به طور فهرست‌وار عرضه گردیده و می‌توان با تفصیل و تعمق بیشتر، موضوعات و نقایص مطرح شده را واکاوی و آسیب‌شناسی کرد و راه چاره را نشان داد. البته در مقالات دیگر گاه به مناسبت و با بیان دیگر، برخی از موضوعات بررسی شده‌اند؛ برای مثال یکی از دغدغه‌های مهم دلسوزان و پژوهشگران حوزه، مسئله تغییر متون درسی و آموزشی است. این دغدغه البته در

به خوبی فهمیدنی است. فرهیختگی، شیفتگی به دانش، پشتکار و تلاش، همت بلند، صبر و شکیبایی، ادب و ورزی و آداب دانی مردان بزرگ و وارستگی از قید تعلقات مادی، اوصافی اند که نه تنها نویسنده جمع پریشان که عموم مردم را مجذوب خود می‌سازد؛ اما آنچه برای مؤلف جمع پریشان تأمل برانگیز و درخور پژوهش است، علل موفقیت این بزرگان است. وی در مقاله‌ای که برای مرحوم استاد علی دوانی نگاشته، پاره‌ای از علل موفقیت مرحوم دوانی را برشمرده که عبارت‌اند از: ۱. داشتن همسری فداکار و بزرگوار ۲. ارادت و علاقه شدید به اهل بیت ۳. تصلب در دفاع از حقانیت تشیع و امامت ۴. آشنایی و مرادبه با عالمان طراز اول شیعه ۵. علاقه شدید به روحانیت شیعه و حوزه ۶. تعبد و غیرت دینی.

نویسنده در مقاله «استاد شهید مطهری و راه‌های کارآمدی حکومت اسلامی»، دو مورد از توفیقات شهید مطهری را بیان می‌کند: یکی داشتن استادان طراز اول، دیگری داشتن خانواده مذهبی و وارسته. این دو امر در شکل‌گیری شخصیت شهید مطهری تأثیر بسزا داشته است. برای مثال پدر شهید مطهری بسیار اهل تهجد و مناجات بوده و به تلاوت قرآن در سحرگاه اهتمام داشته است. از این‌رو از مقام معظم رهبری نقل شده است که استاد مطهری گاهی در مشهد میهمان او می‌شدند و در سحرها گریه‌های او را از اتاق مجاور می‌شنیدیم.

نویسنده نتیجه این توفیقات را این می‌داند که شهید مطهری واجد ویژگی‌های ارزشمندی گردد. از منظر نویسنده جمع پریشان، آن شهید گرانقدر دارای این ویژگی‌ها بوده است: ۱. تواضع علمی شدید ۲. انصاف علمی ۳. زمان‌شناسی ۴. شجاعت علمی ۵. درک نیازهای زمان ۶. نظم علمی.

شهید مطهری به مسئله حکومت نیز توجه داشته که به عقیده نویسنده با توجه به آثار و مصاحبه‌ها و سخنرانی‌های شهید مطهری، سه چیز از عوامل کارآمدی حکومت است: ۱. برقراری عدالت اجتماعی ۲. معنویت و اخلاق در سیاست ۳. وحدت و مبارزه با تفرقه.

پایان بخش دفتر سوم جمع پریشان، با عنوان «خاتمه»، پنج مقاله در موضوعات گوناگون است: «ابن حزم اندلسی و رایة فی اسلام الفرس»، «الرسالة الطلائعية»، «حقیقة الايمان شهيد ثانی یا ایضاح البیان زین الدین بن محسن عاملی»، «منهاج الهدایه و الانصاف لرد الاحتجاج بروایة اهل الخلاف»، «جایزه‌های جهانی کتاب و تحقیقات علمی».

در پایان دفتر سوم جمع پریشان، استدراکات و تصحیحات مربوط به دفترهای اول و دوم جمع پریشان آمده است که اقدام ارزنده‌ای است.

نیز حاصل مصاحبه با مولف جمع پریشان است، حوزه نشر دینی و کتاب و کتاب‌خوانی، آسیب‌شناسی شده است. به عقیده نویسنده، پیش از انقلاب اسلامی، نشر کتاب‌های دینی اندک و کیفیت چاپ هم نامطلوب بوده است که این دو نقیصه پس از انقلاب مرتفع شده است؛ اما در عوض به دلیل آسان‌شدن کار چاپ و نشر در پس از انقلاب، تألیفات بازاری بسیاری که از کیفیت و غنای علمی مطلوبی برخوردار نیستند، به بازار نشر راه یافته‌اند که این نقیصه در پیش از انقلاب وجود داشت و حتی بعضی از تألیفات دینی، شاهکار بودند و شهرت جهانی یافته بودند، مانند کتاب ارزشمند الغدیر تألیف مرحوم علامه امینی.

در مقاله حاضر به آفات نشر دینی نیز پرداخته شده است. نویسنده هشت آفت را برشمرده است که عبارت است از: ۱. کارهای تکراری ۲. بی‌توجهی به نیازهای روز ۳. نبود بانک اطلاعات ۴. ضعف محتوایی ۵. فقدان نظارت به ویژه در نشر متون مقدس، مانند کتاب‌های ادعیه که باعث شده افراد غیرمتخصص به خود اجازه ورود به این حوزه را بدهند و چندین دعا را در کتابی گردآوری کنند و منتشر سازند ۵. سرقت ترجمه کتب مقدس، مانند ترجمه قرآن، ترجمه صحیفه سجادیه، ترجمه نهج البلاغه. به این معنا که هرکس به آسانی می‌تواند عباراتی از ترجمه‌ها را تغییر دهد و ویرایش کند و به نام خود چاپ کند و کسی هم مانع چاپ آن نمی‌شود ۷. عدم تبلیغات و عدم توزیع مناسب ۸. درجه بندی نشدن کتب دینی برای گروه‌های سنی مختلف.

بخش سوم: روحانیت

بخش سوم مشتمل بر شانزده مقاله در موضوع روحانیت است که پنج مقاله از آنها به زبان عربی است. عنوان مقالات بخش سوم عبارت است از: «تأثر المحقق الكرکي بالشهيد الاول و تأثيره على الشهيد الثاني»، «بعض اخطاء مصادر ترجمة الشهيد الثاني»، «رسالة في ترجمت علماء البحرين»، «برگی از زندگی سید جمال‌الدین اسدآبادی»، «سه مکتوب از آخوند خراسانی درباره آیت‌الله بروجردی»، «آیت‌الله حائری در آینه دانشوران»، «سیره علمی علامه بلاغی»، «خلاصه‌ای از زندگی نامه خودنوشت علامه سید محسن امین عاملی»، «التعایش والحوار الفکری بین علماء الخاصة والعامه؛ السید شرف‌الدین نمودجاً»، «السید هبة‌الدین الشهرستانی و جهوده فی موضوع رؤیة الهلال»، «استاد شهید مطهری و راه‌های کارآمدی حکومت اسلامی»، «ویژگی‌های استاد محمدباقر محمودی»، «استاد دوانی، روحانی موفق».

چنان‌که از عنوان مقالات معلوم است، در برخی از این مقالات به معرفی برخی از نویسندگان و محققان حوزه پرداخته شده است. با توجه به شیفتگی حجت‌الاسلام والمسلمین مختاری به چهره‌های فرهیخته حوزه، علت داشتن رنگ شرح حال نگاری در این مقالات،